

ks. Mariusz Szram

 <https://orcid.org/0000-0002-8646-6295>
mariusz.szram@kul.pl

 <https://ror.org/04qyefj88>
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Która religia jest najstarsza? Dyskusja nad początkami religii w „Diversarum hereseon liber” Filastriusza z Brescii

 <https://doi.org/10.15633/ps.30101>

Mariusz Szram – kapłan archidiecezji warmińskiej, profesor nauk teologicznych, patrolog, historyk Kościoła i filolog klasyczny, kierownik Katedry Patrologii Greckiej i Łacińskiej na Wydziale Teologii KUL; autor m.in. monografii: *Ciało zmartwychwstałe w myśli patrystycznej przełomu II i III wieku*, Lublin 2010; *Wokół osoby i myśli Orygenesusa*, Lublin 2021.

Article history • Received: 25 Sep 2025 • Accepted: 21 Oct 2025 • Published: 31 Mar 2026

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Abstrakt

Która religia jest najstarsza? Dyskusja nad początkami religii w „*Diversarum hereseon liber*” Filastriusza z Brescii

Filastriusz z Brescii (330–387/388) w traktacie „*Diversarum hereseon liber*” włączył się w dyskusję na temat początków religii i chronologicznego pierwszeństwa różnych wyznań. Artykuł jest analizą rozdziałów 109–112 dzieła Filastriusza, podejmujących powyższą kwestię. Biskup Brescii skupił się w nich na krytyce poglądów przyznających kultom pogańskim status najstarszej formy religii oraz na zakwestionowaniu opinii, że chrześcijaństwo pojawiło się na świecie jako religia nowa najpóźniej. W jego przekonaniu obie te sugestie należało odrzucić jako heretyckie. Zgodnie z apologetyczną argumentacją Filastriusza pogaństwo jest religią wtórną, stworzoną przez grzesznych ludzi. Natomiast chrześcijaństwo jest nie tylko religią jakościowo najdoskonalszą, ale także chronologicznie pierwszą, rozpoznaną przez starotestamentalnych ludzi sprawiedliwych na długo przed pojawieniem się Chrystusa na ziemi. Oryginalność Biskupa Brescii polega na radykalizacji wcześniejszych poglądów Orygenesusa i Tertuliana, wyrażającej się w anachronicznym przekonaniu, że religia chrześcijańska była ukryta w judaizmie w pełni ukształtowanej, jeśli chodzi o doktrynę trynitarną, i jako taka istnieje od początku świata.

Słowa kluczowe: Filastriusz z Brescii, herezje, religia, pogaństwo, judaizm, chrześcijaństwo

---

Abstract

Which religion is the oldest? A discussion on the origins of religion in Philastrius of Brescia's "*Diversarum hereseon liber*"

In the treatise "*Diversarum hereseon liber*" Philastrius of Brescia (330–387/388) joined the discussion about the origins and chronological priority of different religions. This article is an analysis of chapters 109–112 of Philastrius' work, addressing the above issue. Bishop of Brescia focused in them on criticising the views granting pagan cults the status of the oldest form of religion and on challenging the view that Christianity appeared in the world as a new religion at the latest. In his view, both of these suggestions had to be rejected as heretical. According to Philastrius' apologetic argument, paganism is a secondary religion, created by sinful men. Christianity, on the other hand, is not only the qualitatively most perfect religion, but also the chronologically first, recognised by Old Testament righteous people long before Christ appeared on earth. The originality of the Bishop of Brescia lies in his radicalisation of earlier ideas of Origen and Tertullian, expressed in the anachronistic conviction that the Christian religion was hidden in Judaism in a fully developed form as far as the

Trinitarian doctrine is concerned, and as such has existed from the beginning of the world.

Keywords: Philastrius of Brescia, heresies, religion, paganism, Judaism, Christianity

---

W literaturze apologetycznej przełomu II i III wieku jednym z głównych tematów było przedstawianie chrześcijaństwa na tle wcześniejszych religii, głównie greckiej i żydowskiej¹. Z jednej strony próbowano wykazać, że religia Mojżeszowa, z której wyrosło chrześcijaństwo, była starsza od religii i filozofii greckiej, które „ukradły” od Żydów i zniekształciły monoteistyczne podejście do kultu Bożego oraz mądrość Bożą zawartą w Pięcioksięgu². Z drugiej strony akcentowano wyjątkowość religii chrześcijańskiej jako jedynej, objawionej i prawdziwej, stanowiącej doskonałe zwieńczenie procesu powstawania różnych religii w dziejach świata³. Powyższe wątki, zwłaszcza te związane z krytyką religii i filozofii greckiej, były kontynuowane w pismach apologetów łacińskich IV wieku – Arnobiusza i Laktancjusza⁴.

- 1 Por. Theophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum* III 30, 1–2; Tatianus Assyrius, *Oratio ad Graecos* 4, 3; Tertullianus, *Apologeticum* 17, 1–3. Zob. L. Misiarczyk, Wstęp, w: *Pierwsi apologetci greccy*, tłum. L. Misiarczyk, Kraków 2004, s. 11, 47–48 (Biblioteka Ojców Kościoła, 24); J. Słomka, *Poznanie Boga przez pogan według apologetów wczesnochrześcijańskich*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 345–347; P. Szewczyk, *Postawa Ojców wobec pogan w świetle edyktów cesarskich IV w.*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 179–181.
- 2 Por. Theophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum* II 30, 8; Clemens Alexandrinus, *Stromata* VI 2, 27. Zob. L. Misiarczyk, *Zbawcza obecność Logosu w innych religiach według Justyna, Ireneusza i Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 398; F. Drączkowski, *Filozofia grecka jako „trzeci Testament”, czyli „praeparatio evangelica” w rozumieniu Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 409.
- 3 Por. Iustinus Martyr, 1. *Apologia* 23, 1; Aristides, *Apologia* 15, 3; Theophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum* II 33, 3. Zob. M. Wysocki, *Argumenty wczesnochrześcijańskich apologetów za wyższością chrześcijaństwa nad innymi religiami* (Arystydes, Justyn, Atenagoras, Teofil z Antiochii, „List do Diogneta”), w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 134–150; D. Zagórski, *Krytyka pogańskiej moralności w pismach apologetów greckich II w.*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 119.
- 4 Zob. Arnobius, *Adversus nationes* 1, 28–42 i 2, 4–11; Lactantius, *Divinae institutiones* I 3, 7, I 18, 7, II 1, 7. Por. M. Szram, *Religie starożytnej Grecji i Rzymu w krytycznej ocenie łacińskiego apologety Laktancjusza*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 151–170. W V wieku polemikę z pogaństwem na różnych płaszczyznach podejmowali kolejni

Świadkiem i uczestnikiem dyskusji nad początkami religii był u schyłku IV stulecia także Filastriusz, biskup Brescii (330–387/388), autor jednego z najstarszych łacińskich katalogów herezji, zatytułowanego *Diversarum hereseon liber*⁵. Poświęcił tej problematyce cztery rozdziały (od 109 do 112) w drugiej części swojego traktatu, omawiającej nie konkretne i znane z nazwy ruchy heretyckie, ale wątpliwe idee doktrynalne i niewłaściwe interpretacje starotestamentalnych tekstów biblijnych, bez wskazywania autorstwa tych poglądów.

Zagadnienia przedstawione przez Filastriusza można ująć w trzy grupy tematyczne: (1) geneza pogaństwa, (2) wiek i status religii żydowskiej, (3) pierwszeństwo chrześcijaństwa wobec innych religii, nie tylko pod względem jakościowym, lecz także – co ciekawe i na pierwszy rzut oka zdumiewające – chronologicznym. W artykule zostaną kolejno poddane analizie powyższe kwestie z położeniem akcentu na oryginalność stanowiska biskupa Brescii, który – jak napisał słusznie jeden z badaczy, Joshua Papsdorf – był wprawdzie średnio utalentowanym teologiem, ale przewyższał wielu biskupów, którzy nie pozostawili po sobie żadnych śladów swojej myśli, i zasłużył się jako pasterz w swoisty sposób

---

autorzy łacińscy: Augustyn i Salwian z Marsylii. Por. D. Kasprzak, *Stosunek chrześcijan do pogan w późnym Cesarstwie Rzymskim. Augustyn („De civitate Dei”) a Salwian z Marsylii („De gubernatione Dei”)*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 215–254.

- 5 Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, w: Eusebius Vercellensis, *Opera quae supersunt. Filastrius Brixienis, Diversorum hereseon liber* [...], ed. V. Bulhart, F. Heylen i in., Turnhout 1957, s. 217–324 (Corpus Christianorum. Series Latina, 9). Traktat Filastriusza stanowił swoisty wzór i punkt odniesienia dla późniejszych łacińskich katalogów herezji, przede wszystkim dla dzieła *De haeresibus* Augustyna, biskupa Hippony. Por. Augustinus, *De haeresibus*, ed. R. Vander Plaetse, C. Beukers, w: Augustinus, *De fide rerum invisibilium; Enchiridion ad Laurentium de fide et spe et caritate* [...], ed. M. P. J. van den Hout, E. Evans i in., Turnhout 1969, s. 266–345 (Corpus Christianorum. Series Latina, 46). Na temat życia i twórczości Filastriusza zob. G. Banterle, *Introduzione*, w: *San Filastrio di Brescia, Delle varie eresie*, w: *San Filastrio di Brescia, „Delle varie eresie”*. *San Gaudenzio di Brescia, „Trattati”*, a cura di G. Banterle, Milano–Roma 1991, s. 9–18 (Scrittori dell’area Santambrosiana. Complementi all’edizione di tutte le Opere di Sant’Ambrogio, 2); M. Szram, *Wstęp*, w: *Filastriusz z Brescii, Księga różnych herezji, wstęp, tłum. z j. łacińskiego i opr. M. Szram*, Kraków 2021, s. 8–17 (Źródła Myśli Teologicznej, 87).

przekazujący wiernym idee wypracowane przez najwybitniejszych teologów epoki patrystycznej⁶.

1. Kiedy i w jaki sposób powstało pogaństwo?

Łaciński termin *paganus* w znaczeniu wyznawcy niechrześcijańskiej religii politeistycznej zaczął funkcjonować w środowisku chrześcijańskim w połowie IV wieku, chociaż sama idea politeizmu i idolatrii wśród ludów starożytnych była znana i krytykowana przez wczesnochrześcijańskich apologetów od połowy II stulecia⁷. Filastriusz za istotę pogaństwa uważał oddawanie czci bożkom uczynionym ręką człowieka i odnosił to pojęcie głównie do religii starożytnej Grecji⁸. Bodźcem do podjęcia refleksji nad genezą pogaństwa był krytykowany przez niego jako heretycki pogląd nieznanego bliżej pochodzenia, wywodzący się prawdopodobnie z kręgów gnostyckich, głoszący, że pogaństwo zostało

6 Por. J. Papsdorf, *Filastrius of Brescia's „Diversarum hereseon liber”*: A study in patristic mediocrity, w: *Tertullian to Tyconius, Egypt before Nicaea, Athanasius and his Opponents*, eds. J. Baun, A. Cameron, M. Edwards, M. Vinzent, Leuven–Paris–Walpole (MA) 2010, s. 135 (*Studia Patristica*, 46).

7 Przyjmuje się, że najstarszym znanym chrześcijańskim tekstem literackim w języku łacińskim, w którym termin *paganus* pojawił się w znaczeniu etnicznym, jako synonim Greka, był *Komentarz do Listu św. Pawła do Galatów* Mariusza Wiktoryna, napisany ok. 360 roku. Zob. Marius Victorinus, *Commentarius ad Galatas* 2, 3. Por. A. Cameron, *The last pagans of Rome*, Oxford 2011, s. 17, 20, 30–32; C. Setien Garcia, *La transformación de la cultura en el s. IV: el caso de Filastrio de Brescia*, „*Studia Philologica Valentina*” 20 (2018), s. 203–204. Za pierwszy dokument o charakterze oficjalnym, w którym termin ten został użyty, uważa się reskrypt cesarza Walentyniana I z 370 roku. Zob. *Codex Theodosianus XVI* 2, 18. Por. M. Gassman, *An ancient account of pagan origins: Making sense of Filastrius, „Diversarum hereseon liber”* 111, „*Revue d'Études Augustiniennes et Patristiques*” 67 (2021) n. 1, s. 86–87; M. Ożóg, *Kościół starożytny wobec świątyń oraz posągów bóstw*, Kraków 2009, s. 103–105; P. Szewczyk, *Postawa Ojców wobec pogan*, s. 176–179. Wśród współczesnych badaczy istnieje przekonanie, że mówienie o pogaństwie jako szczególnej formie religii, różnej od chrześcijaństwa i judaizmu, jest wytworem apologetyki wczesnochrześcijańskiej. Por. A. Cameron, *The last pagans*, s. 26–27.

8 Zob. Filastrius Brixianensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 1–6. Krytyka bóstw uczynionych ludzkimi rękami była jednym z istotnych tematów chrześcijańskiej literatury apologetycznej końca II wieku. Por. Athenagoras, *Legatio pro Christianis* 15; Aristides, *Apologia* 13, 1; Tertullianus, *Ad nationes* 2, 13. Po. także T. Kołosowski, *Krytyka politeizmu i kultów pogańskich w pismach apologetów II w.*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 105–108.

ustanowione przez samego Boga („heresis quae dicit paganitatem a Deo institutam”) i w związku z tym stanowiło religię pierwotną w dziejach świata⁹. Według biskupa Brescii powyższe przekonanie jest przede wszystkim sprzeczne z logicznym myśleniem, ponieważ Bóg nie mógłby potępiać tego, co sam ustanowił. Nigdzie w Biblii nie ma przecież wzmianki o sprzyjaniu Boga Jahwe kultom pogańskim, wręcz przeciwnie – jak podkreśla Filastriusz – zabrania On oddawania czci aniołom, elementom świata, jakimukolwiek stworzeniu i bożkom uczynionym przez człowieka¹⁰.

Oprócz autorytetu Pisma biskup Brescii przywołał argument lingwistyczny. Zwrócił uwagę, że greckie słowo εἶδωλον oznacza „nierealny obraz” lub „fałszywe odbicie” i wyprowadzał jego etymologię od εἶδος (forma) – „forma”, „kształt”, „postać”, „norma”, i δόλος (dolus, praevanricatio) – „oszustwo”, „fałsz”, „odstępstwo”, „przeciwieństwo”, „zniekształcenie”. Pisał w swoim traktacie, że nazwa „idol” oznacza – zgodnie z greckim źródłosłowem – rodzaj oszustwa połączony ze zniekształceniem formy („nomen idoli species doli et formae praevanricatio”)¹¹.

Geneza pogaństwa nie ma więc – zdaniem autora *Diversarum hereseon liber* – nic wspólnego z Bogiem. Forma religii łącząca się z idolatrią i politeizmem została stworzona przez niemoralnie postępujących ludzi, pod wpływem diabła¹². Satanistyczny wymiar każdego błędu sprzeciwiającego się mądrości Bożej podkreślił Filastriusz we wstępie do swojego traktatu, określając Szatana mianem niespotykanej kłamiwego rodzica (*parens mendacissimus*), który na wzór kuropatwy (*perdix*) wykrada cudze dzieci i izoluje je od prawdy¹³. Biskup Brescii był przekonany

9 Zob. Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 109, 1. Por. M. Gassman, *An ancient account of pagan origins*, s. 83–105.

10 Zob. Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 109, 1.6.

11 Zob. Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 109, 7. Zob. G. W. H. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, Oxford 1961, s. 407–409, 379.

12 Zob. Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 109, 1: „ab hominum malignitate et suggestione inimici vitiorum causa et facinorum gignendorum”; 109, 5: „voluntas hominum prava, recedens a tanta scientia pietatis, idolorum mendaciac vanitatibus studiose cum properat inservire, turpissimaeque vitae se dare maluisset”.

13 Zob. Filastrius Brixiensis, *Praefatio* 1–3, w: *Diversarum hereseon liber*. Wcześniej Orygenes i Ambroży uznawali również kuropatwę za symbol diabła. Orygenes – podobnie jak Filastriusz – powoływał się w tej kwestii na źródło biblijne, mianowicie na tekst Jr 17, 11 w wersji Septuaginty: „Kuropatwa wysiada jajka, których nie zniosła; podob-

o przewrotności (*pravitas*) religii pogańskiej¹⁴. Uważał, że przypisywanie bogom niemoralnego postępowania, co często pojawia się w starożytnej mitologii greckiej, było celowe: ludzie wymyślili bóstwa, które zachowywały się po ludzku, a nawet dopuszczały się różnych niegodziwości, aby można było usprawiedliwiać ludzkie wady, a nawet zbrodnie¹⁵. Przytoczył także fragment biblijnej Księgi Mądrości (Mdr 14, 15), zgodnie z którym idolatria została ustanowiona przez jakiegoś człowieka, który jako ojciec długo opłakiwał swojego zmarłego syna, a potem uczynił jego podobiznę i patrząc na nią, znalazł w niej pocieszenie¹⁶.

---

nie czyni ten, kto zbiera w nieuczciwy sposób bogactwa”. Zob. Origenes, *Homiliae in Ieremiam* 4. Ambroży wskazywał także na etymologię słowa *perdix* od czasownika *perdere* – „zniszczyć”, „zgubić”. Por. Ambrosius, *Epistula* 40, 3; Ambrosius, *Hexaemeron* VI 3, 13. Por. S. Kobielius, *Bestiarium chrześcijańskie: zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 176–177; M. Szram, *Negative semantics of animals in Philastrius of Brescia’s „Diversarum hereseon liber”*, w: *Christians of the patristic period in relation to nature*, eds. M. Szram, M. Wysocki, Leuven–Paris–Bristol (CT) 2024, s. 294 (*Studia Patristica*, 131).

- ¹⁴ Zob. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 3: „non a Deo idola, sed ab hominum pravissima inventa sunt voluntate, sicut et scriptura nostra et paganorum quam plurimae hoc nuntiarunt”.
- ¹⁵ Zob. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 109, 6: „idola, quae hominum voluntas pessima sui sceleris et turpitudinis perpetrandi causa maluit invenire, ut colentes ea effusam operandi mali possint habere licentiam”. Niemal identyczną wypowiedź znajdujemy w Apologii Arystydesa z Aten. Por. Aristides, *Apologia* 8, 2. Niemoralność bogów w mitologii greckiej była ustawicznie krytykowana przez apologetów II wieku. Zob. Athenagoras, *Legatio pro Christianis* 20; Aristides, *Apologia* 10, 2; Teophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum* I 9–10. Por. T. Kołosowski, *Krytyka politeizmu*, s. 106; D. Zagórski, *Krytyka pogańskiej moralności*, s. 120–124. W podobnym duchu wypowiadali się w IV wieku: Atanazy, stwierdzający, że nie godzi się uznawać za boga kogoś, kto popełnia czyny zakazane ludziom przez rzymskie prawo, oraz łaciński apologeta Laktancjusz, zwracający uwagę na podobieństwo greckich i rzymskich bogów do ludzi, przejawiające się przede wszystkim w popełnianiu przez nich występnych czynów (*obscenitas, adulteria*). Zob. Athanasius, *Oratio contra gentes* 11; Lactantius, *Divinae institutiones* I 17, 6–17. Por. P. Szewczyk, *Postawa Ojców wobec pogan*, s. 188; M. Szram, *Religie starożytnej Grecji i Rzymu*, s. 158–159.
- ¹⁶ Zob. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 109, 8. Apologetci II wieku wspominali o popularnej wśród Greków teorii pochodzenia kultu bóstw, przypisywanej Euhemerowi, głoszącej, że bogowie byli niegdyś ludźmi, którzy zostali ubóstwieńni w nagrodę za swoje czyny. Zob. Athenagoras, *Legatio pro Christianis* 28; Iustinus Martyr, I. *Apologia* 29, 4; Tertullianus, *Ad nationes* 2, 7. Por. T. Kołosowski, *Krytyka politeizmu*, s. 112–115. Również Laktancjusz opowiadał się za euhemerystycznym wy-

Wtórny charakter pogaństwa udowadniał Filastriusz, sięgając także do argumentów językowych, historycznych, mitologicznych i literackich. Nawiązał do rozpowszechnionej etymologii słowa *paganus* – „poganin” od łacińskiego *pagus* – „wioska”, wskazującej na główne miejsce szerzenia się pogańskich wierzeń¹⁷. Zwrócił uwagę, że nazwa „paganie” odnosi się do członków obcych narodów, oddających cześć posągom bożków („*de idolis, quod ea colentes sculptilia ita nominabantur pagani, id est gentiles*”)¹⁸. Podkreślił, że nazwa ta powstała, gdy istniała już religia żydowska (*post Iudaeos*)¹⁹. Poza tym w jego przekonaniu w początkowym okresie istnienia świata, i to przez długi czas, tj. od Adama aż do Judy w czwartym pokoleniu po Abrahamie, nie było podziału na pogan i Żydów, ale mówiono o różnych narodach, których nazwy pochodziły od zajmowanych przez nie prowincji („*non pagani fuerint, neque Iudaei appellati, sed gentes a provinciarum nomine et diversitate nuncupati*”)²⁰.

Za decydujący w kwestii genezy i nazwy pogaństwa biskup Brescii uznał zaczerpnięty z tradycji samych pogan argument z pogranicza historii, mitologii i literatury. Powołał się na opowiadanie o królu Paganusie, synu Deukaliona i Pyrrze²¹. Pamięć o nim i kult jego imienia miały dać początek bałwochwalczem kultowi bożków. Filastriusz zaakcentował, że owego króla nazywano także imieniem Hellen, czyli Grek, co wskazuje na teren Grecji jako szczególne miejsce rozpowszechniania się pogaństwa²². Powyższa argumentacja Filastriusza jest nie do

---

jaśnieniem pochodzenia politeizmu. Zob. Lactantius, *Divinae institutiones* I 11, 17–23. Por. M. Szram, *Religie starożytnej Grecji i Rzymu*, s. 167.

17 Zob. Filastriusz Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 2.

18 Zob. Filastriusz Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 2. Por. P. Chuvin, *Sur les origines de l'équation paganus = païen*, w: *Impies et païens entre Antiquité et Moyen Âge*, sous la direction L. Mary, M. Sot, Paris 2002, s. 9.

19 Zob. Filastriusz Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 2.

20 Zob. Filastriusz Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 1.

21 Zob. Filastriusz Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 2.4. Por. *Fragmenta Hesioda* 10.

22 Zob. Filastriusz Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 111, 4–6. Filastriusz przypisał tej samej osobie trzy różne imiona – Paganus, Hellen i Grek. Powołał się w tej kwestii na pisma Hezjoda, ale według zachowanych tekstów tego poety Grek, w odróżnieniu od Hellena, miał być synem Zeusa i Pandory. Por. Hesiodus, *Fragmenta* 24. Biskup Brescii nawiązał do nomenklatury stosowanej kilkanaście lat wcześniej przez Mariusza Wiktoryna, utożsamiającej pogan z Grekami. Por. Marius Victorinus, *Commentarius*

końca ścisła. Biskup Brescii powołał się na Hezjoda jako źródło historii o Paganusie, podczas gdy grecki poeta pisał wprawdzie o Hellenie jako synu Deukaliona i Pyrre, ale nie mógł oczywiście przypisywać mu łacińskiego imienia Paganus²³. Amerykański badacz historii pogaństwa Mattias Gassman jest przekonany, że tę fantastyczną etymologię słowa „poganin” Filastriusz wprowadził ze względów apologetycznych, aby za wszelką cenę dowieść, że pogański kult bożków był zjawiskiem wtórnym w dziejach religii²⁴.

Filastriusz krytykował nie tylko pierwotny charakter kultów pogańskich jako religii pierwszej w dziejach świata, lecz także przekonanie o naturalnej, wrodzonej skłonności duszy ludzkiej ku oddawaniu czci pogańskim bożkom. Gassman uważa, że chodziło tu o idee szerzone przez gnostyków, przede wszystkim przez Faustusa z Milewe, który utrzymywał, że ludzie są z natury poganami²⁵. Filastriusz mógł zapoznać się z podobnymi teoriami podczas swojego pobytu w Rzymie w latach 70. IV stulecia, gdy toczyły się tam dysputy o tej tematyce²⁶. Takie poglądy nazywał próżnymi i kłamliwymi (*vanitas*)²⁷. W jego opinii, zakorzenionej w myśleniu biblijnym, to jedyny Bóg stwarza duszę i ciało każdego człowieka, co sprawia, że człowiek w naturalny sposób jest nastawiony na wyznawanie monoteizmu, w związku z czym ta forma religijności ma pierwszeństwo przed pogańskim politeizmem²⁸.

---

ad Galatas 2, 3: „Graecus erat, id est paganus”; 4, 3: „apud Graecos, id est apud paganos”.
Por. Cameron, *The last pagans*, s. 17.

²³ Zob. *Fragmenta Hesiodae* 4. Por. A. Cameron, *The last pagans*, s. 17–18.

²⁴ Por. M. Gassman, *An ancient account of pagan origins*, s. 93–98.

²⁵ Zob. M. Gassman, *An ancient account of pagan origins*, s. 87. Poglądy Faustusa relacjonowała Augustyn. Zob. Augustinus, *Contra Faustum Manichaeum* 9, 1: „Omnes quippe gentiles nascimur, non Iudaei, non denique christiani, sed alios ad se ex eadem gentilitate testamentum vetus adducit facitque Iudaeos, alios novum et initiat christianos”.

²⁶ Por. Gaudentius Brixienis, *Tractatus* 21: *De Filastro praedecessore*. Por. także M. Gassman, *An ancient account of pagan origins*, s. 83, 87.

²⁷ Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 111, 1.

²⁸ Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 111, 1. Wpisanie monoteizmu w naturę ludzką dowodził wcześniej łaciński apologeta Laktancjusz. Według niego wyprostowana postawa człowieka i jego spoglądanie ku niebu świadczą o powołaniu do oddawania czci prawdziwemu jednemu duchowemu Bogu, a nie bożkom uczynionym ludzką ręką z ziemskiej materii. Takie fazy w rozwoju religii, jak: ateizm, kult elementów wszechświata i kult władców, uważał za aberracje pierwotnego monoteizmu. Zob. Lactantius, *Divinae institutiones* II 1, 14. Por. P. Monat, *Introduction*, w: Lactance, *In-*

2. Czy religia żydowska była najstarszą religią świata i jaka była jej rola?

Filastriusz uważał religię żydowską za zdecydowanie starszą od pogaństwa. Nie nazwał jej wprawdzie w dosłowny sposób najstarszą religią świata, ale takie stanowisko mogą sugerować dwa ważne sformułowania ze wstępnej partii jego traktatu dotyczące najstarszych herezji, wypowiedziane w kontekście judaizmu. Pierwsze zdanie wstępu do całości dzieła mówi o różnorodnych błędach, które powstały od początku świata i rozkrzewiły się u Żydów („varii errores qui ad origine mundi emeruerint et sub Iudaeis defluerint”)²⁹. Natomiast opis ugrupowania ofitów, czczącego węża z Księgi Rodzaju, od którego zaczyna się pierwsza część traktatu poświęcona błędnym doktrynom powstałym przez przyjściem Chrystusa, rozpoczyna stwierdzenie o istnieniu ogromnej liczby herezyków od samego początku świata, spośród których pierwsi są właśnie czciciele węża z Księgi Rodzaju zwani ofitami („hereticorum est numerus a mundi initio atque origine: primi sunt Ophitae”)³⁰. Z powyższych wypowiedzi można wnioskować, że skoro najstarsze herezje dotyczyły judaizmu, musiał on być najstarszą religią świata.

Sposób rozumowania biskupa Brescii był jednak bardziej wyrafinowany i skomplikowany. W *Diversarum hereseon liber* pojawiają się bowiem sformułowania, które zdają się przeczyć chronologicznemu pierwszeństwu religii żydowskiej. Na przykład zastanawiając się nad starożytnością religii przedchrześcijańskich, Filastriusz zdawał się łączyć właściwy początek judaizmu z osobą Mojżesza, sugerując, że

---

stitutions divines, Livre 1, ed. P. Monat, Paris 1986, s. 16–17 (Sources Chrétiennes, 326); M. Szram, *Religie starożytnej Grecji i Rzymu*, s. 168.

²⁹ Zob. Filastrius Brixiensis, Praefatio 1. Por. M. Szram, „Varii errores qui ab origine mundi emeruerunt”. The semantic scope of the term „heresy” in Philastrius’ of Brescia „Diversarum hereseon liber”, „Vox Patrum” 68 (2017), s. 316–317.

³⁰ Zob. Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 1, 1. Por. C. Setien Garcia, *Herejes en el Antuquo Testamento segun Filastrio de Brescia*, w: (Re)-escribindo a Historia. Acheegas dos novos investigadores en Arqueoloxia e Ciencias da Antiguidade, Santiago de Compostela 2017, s. 161. Filastriusz, uznając tę herezję za pierwszą, mylił pierwszeństwo w zakresie przedmiotu doktryny herezyckiej ofitów, jakim był wąż z pierwszej księgi biblijnej, z porządkiem historycznym, w którym nie była ona z pewnością najstarsza. Por. M. Gassman, *An ancient account of pagan origins*, s. 85.

wcześniejszy okres wyprzedzał zarówno greckie pogaństwo, jak i religię Żydów³¹. Powstaje pytanie, jak należy rozumieć i określić religię istniejącą w środowisku żydowskim w tym najstarszym okresie poprzedzającym Prawo Mojżeszowe. Wydaje się, że Filastriuszowi nie chodziło o zaprzeczenie starożytności judaizmu, ale o wskazanie, że od początku świata, w najstarszej fazie istnienia tej religii były ukryte specyficzne elementy zapowiadające chrześcijaństwo, ukryte przed ogółem ludzi, ale dostępne dla tak zwanych „sprawiedliwych”³². Można więc powiedzieć, że uznawał on judaizm za najstarszą religię świata, ale pod warunkiem, że traktuje się ją jako swoiste „kryptochrześcijaństwo”, zrozumiałe dla wybranych, a w pełni odkryte przed światem wraz z przyjściem Chrystusa na ziemię. W tym kontekście Filastriusz ustosunkowywał się do całego starotestamentalnego judaizmu, chwając tych, którzy potrafili w nim dostrzec nie tylko zapowiedź, ale wręcz ukrytą obecność chrześcijaństwa, a na równi z heretykami traktując tych, którzy tej docelowej perspektywy, jaką było wypełnienie w chrześcijaństwie przepowiedni mesjańskich, nie dostrzegali³³. Całą inwektywę skierowaną przez Filastriusza przeciw Żydom, w jaką obfituje jego traktat, należy oceniać właśnie w tym kontekście³⁴. Podobnie jak Orygenes, uważał on, że na krytykę zasługują nie wszyscy Żydzi, ale tylko ci, którzy nie rozumieli, że religia Starego Testamentu była przygotowaniem do przyjęcia chrześcijaństwa³⁵.

Co ciekawe, tak jak w przypadku krytyki poglądu, wedle którego ludzie z natury rodzą się jako poganie, Filastriusz odrzucał przekonanie, że przyrodzony status człowieka łączy się z wyznawaniem judaizmu. Podkreślał, że o przynależności do religii żydowskiej decyduje dopiero obrzęd obrzezania³⁶. Przede wszystkim jednak był przekonany, że czło-

31 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 2.6; 111, 1.

32 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 2.

33 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 134, 7–9; 155, 3–4.

34 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 10; 116, 2; 150, 2. Por. M. Szram, *Wstęp*, s. 26–28.

35 Por. Origenes, *Commentarius in Iohannem* I 7, 37. Por. także N. R. M. de Lange, *Origen and the Jews. Studies in Jewish-Christian relations in third-century Palestine*, Cambridge 1976, s. 83–84, 105; M. Szram, *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesesa*, Lublin 1997, s. 211, 269–270.

36 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 112, 6.

wiek z natury jest ukierunkowany na przyjęcie chrześcijaństwa, a nie religii Mojżeszowej, czyli – jak stwierdzał – od urodzenia jest nastawiony na życie polegające „na obrzezaniu serca, a nie na pysze ciała”³⁷.

3. Czy chrześcijaństwo pojawiło się dopiero niedawno?

W kontekście powyższych spostrzeżeń na temat judaizmu jako religii zawierającej od początku elementy prowadzące do chrześcijaństwa Filastriusz wyciągnął radykalne i oryginalne wnioski dotyczące momentu, od którego należy mówić o pojawieniu się religii chrześcijańskiej w dziejach świata. Problem ten biskup Brescii omówił szczegółowo, ustosunkowując się do poglądu dość oczywistego z historycznego punktu widzenia, że chrześcijaństwo pojawiło się dopiero po Żydach i poganach („Christianos nuperiores et posteriores Iudaeis et paganis fuisse creatos”), który uznał za heretycki³⁸. Tę krytykowaną krótkotrwałość chrześcijaństwa w dziejach świata określił terminem *temporalis* – „ograniczony w czasie”, „trwający przez pewien czas”, „istniejący od niedawna” („non est fidei causa temporalis Christianitas, sed ante Iudaeos et paganos in lege quidem studentibus et quaerentibus erat manifestata”)³⁹. W opozycji do tego stwierdzenia Filastriusz prezentował stanowisko, że chrześcijaństwo zostało ustanowione przed Żydami i poganami ([„Christiani] Iudaeis et paganis priores creati sunt”), jako część ludzkiej natury. Według biskupa Brescii ta naturalna skłonność do wyznawania chrześcijaństwa przejawiała się na różnych płaszczyznach: wiary, sposobu życia i składania ofiar („natura [...] et fide, vita et tempore, sacrificio et conversatione”), i była niejako ukryta w starotestamentalnym judaizmie⁴⁰. Pogląd ten

37 Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 112, 5.

38 Zob. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 110, 1.

39 Zob. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 110, 5. Por. *Oxford latin dictionary*, ed. P. G. W. Glare, Oxford 2012, s. 2111.

40 Zob. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 110, 1. Gassman dopatruje się w podkreśleniu idei bycia chrześcijaninem z natury polemiki ze stanowiskiem współczesnego mu Ambrozjastra, który uważał, że chrześcijanie nie rodzą się jako wyznawcy chrześcijaństwa. Por. Pseudo-Augustinus [Ambrosiaster], *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII* 81. Zob. M. Gassman, *An ancient account of pagan origins*, s. 99–100. Wydawca powyższych *Quaestiones* Alexander Souter był przekonany, że to właśnie Ambrozjaster był autorem tego dzieła, którego autorstwo w średniowieczu przypisywano Augustynowi. Por. A. Souter, *A study of Ambrosiaster*, Cambridge 1905.

wyrastał zapewne z nauczania Orygenes, który uważał, że Chrystus jako Słowo Boże przemawiał przez cały Stary Testament, chociaż nie był przez wszystkich rozpoznany, a różnica między starotestamentalnymi patriarchami, prorokami i mędrkami a apostołami polegała na tym, że ci ostatni zobaczyli oczyma ciała Tego, który w niewidoczny dla oczu sposób dał się poznać wybranym członkom narodu żydowskiego już w czasach Starego Przymierza⁴¹.

Filastriusz zradycalizował powyższy pogląd Aleksandryjczyka, nie tylko dostrzegając tę ukrytą obecność religii chrześcijańskiej już od początku świata, a więc w fazie poprzedzającej ogłoszenie Prawa Mojżeszowego, ale także nadając jej postać, którą osiągnie ona formalnie dopiero w czasach mu współczesnych, a więc u schyłku IV wieku, kiedy ukształtuje się doktryna trynitarna. Otóż biskup Brescii był przekonany, że wiara w Trójcę Świętą była dla ludzi sprawiedliwych czymś oczywistym już od początku świata („ipsam Trinitatem integram sine labore possis cognoscere ab illis beatis prioribus et antiquis”)⁴². Miały o tym świadczyć przywołane przez niego dane biblijne. Prorocy starotestamentalni, używając sformułowań: „zostało skierowane słowo Pana do mnie” (Iz 38, 4) czy „Duch Pana spoczął na mnie” (Iz 61, 1), głosili naukę o Synu Bożym i Duchu Świętym⁴³. Król Dawid, którego Filastriusz uznawał za autora całego Psalterza, w takich sformułowaniach jak: „Słowem Pana zostały ustanowione niebiosa, a tchnieniem ust Jego cała ich moc” (Ps 33, 6) oraz „Powiedział Pan do Pana mego” (Ps 110, 1) wyznawał doktrynę trynitarną⁴⁴. W przekonaniu biskupa Brescii, mającym cechy anachronizmu, a także wyraźne znamiona apologii doktryny ponicejskiej, Dawid znał naukę trynitarną w kształcie sformułowanym oficjalnie dopiero na soborze nicejskim i w pismach ojców kapadockich, czyli wierzył w Trójcę Boskich osób, a równocześnie w łączącą je moc jednej boskiej substancji („trinitatem quidem personarum, unius tamen

---

41 Por. Origenes, *Commentarius in Iohannem* I 7, 37; III 11, 10; XIII 46, 305; VI 5, 28–30; Origenes, *Commentarius in Canticum Canticorum* II 8, 10. Por. M. Szram, *Chrystus – Mądrość Boża*, s. 178–182, 268–270; M. Szram, *Wokół osoby i myśli Orygenes*, Lublin 2021, s. 317–320.

42 Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 110, 2.

43 Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 110, 4.

44 Zob. Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 110, 4.

maiestatis et substantiae ac divinitatis aequalem potentiam nuntiabat”)⁴⁵. Biskup wyraził to przekonanie w formie jednoznacznej i zdecydowanej formuły: „Chrystus powiedział: «Idźcie i udzielajcie chrztu wszystkim narodom w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego» (Mt 28, 19), aby [...] ogłosić, że taka była pierwotna wiara od założenia świata («fidem pristinam ab origine mundi hanc esse»)⁴⁶.

O poznaniu istoty chrześcijaństwa zanim pojawiło się ono na ziemi wraz z wcieleniem Chrystusa świadczył – według Filastriusza – sposób życia wielu starotestamentalnych świętych zapowiadający duchowość i moralność chrześcijańską⁴⁷. Zdawali oni sobie sprawę, że dla Boga najważniejsza jest duchowa ofiara skruszonego serca. Dlatego ludzie sprawiedliwi podobali się Bogu nawet w okresie poprzedzającym zawarcie przymierza z Abrahamem, kiedy to nie praktykowano obrzezania i nie składano ofiar. Wielu proroków, takich jak Elizeusz, Daniel, Jeremiasz i Ezdrasz oraz trzech młodzieńców w piecu ognistym zachowywało czystość obyczajów wykraczającą poza ówczesne prawo, co stanowiło zapowiedź życia w dziewictwie w czasach chrześcijańskich⁴⁸. W najstarszym okresie judaizmu dostrzegał Filastriusz także zapowiedź ofiary Chrystusa (*mysterium christianum*) w postaci ofiary złożonej przez Melchizedeka⁴⁹.

Biskup Brescii opowiadał się za pierwszeństwem religii chrześcijańskiej nie tylko w aspekcie ogólnoludzkim, historiozbawczym, ale również indywidualnym, w odniesieniu do każdego człowieka⁵⁰. Zdawał się kontynuować pod tym względem myśl Tertuliana o *anima naturaliter christiana*, sugerującą, że możliwość poznania jednego Boga poprzedza powstanie chrześcijaństwa, a człowiek jest w sposób naturalny otwarty na przyjęcie Bożego objawienia⁵¹.

45 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 3.

46 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 112, 5

47 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 5–6.

48 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 9.

49 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 6.

50 Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 111, 1; 112, 6.

51 Zob. Tertullianus, *Apologeticum* 17, 6. Należy jednak pamiętać, że Tertulian nie uważał, że dusza rodzi się jako chrześcijańska z natury, o czym świadczy jego stwierdzenie: „Stają się, nie rodzą się chrześcijanie” („Fiunt, non nascuntur Christiani” – Tertullianus, *Apologeticum* 18, 4). Por. Tertullianus, *De testimonio animae* 1, 7. Kartagińczykowi

Istotę omówionego stanowiska Filastriusza wyraża następująca jego wypowiedź zawierająca przekonanie o starożytności chrześcijaństwa i jego pierwszeństwie, nie tylko jakościowym, lecz także chronologicznym, i stanowiąca podsumowanie przemyśleń w tej kwestii:

[Christiani] Iudaeis et paganis [...] priores creati sunt. [...] ipsam trinitatem integram sine labore possis cognoscere ab illis beatis prioribus et antiquis, nobis etiam postea hoc fuisse manifestatam a Domino. [...] Ergo non est fidei causa temporalis Christianitas, sed ante Iudaeos et paganos in lege quidem studentibus et quaerentibus erat manifestata. [...] in libro Geneseos pervides mysterium Christianitatis, ut omnia quae in Christianitate sunt, sive fides, sive vita, sive sacramentum, non temporalia, sed ab origine mundi statuta et nuntiata et potius celebrata cognoscas.

Chrześcijanie zostali ustanowieni przed Żydami i poganami. [...] można bez trudu poznać od tych błogosławionych dawnych ludzi, którzy żyli przed nami, tę samą nienaruszoną Trójcę, która później także nam została objawiona przez Pana. [...] Tak więc chrześcijaństwo pod względem wiary nie powstało niedawno, lecz przed Żydami i poganami było ujawnione w Prawie tym, którzy usilnie poszukiwali. [...] w Księdze Rodzaju dostrzegasz misterium chrześcijaństwa⁵², abyś poznał, że wszystko to, co jest w chrześcijaństwie, czy to wiara, czy życie, czy święta ofiara, nie są to rzeczy niedawne, lecz od początku świata ustanowione, oznajmione i – co więcej – uroczyście obchodzone⁵³.

---

chodziło więc nie o to, że dusza ma wrodzoną ideę chrześcijaństwa, ale że została wyposażona przez Boga w zdolności poznawcze, które prowadzą go do stania się chrześcijaninem. Paganie też otrzymali taką możliwość, ale z własnej winy jej nie wykorzystują. Por. G. Quispel, *Anima naturaliter christiana*, „Latomus” 10 (1951), s. 163–169; C. Tibiletti, *Tertulliano e la dottrina dell' „anima naturaliter christiana”*, „Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche” 88 (1953–54), s. 84–117; S. Szydelski, *Testimonium animae naturaliter christanae*, „Collectanea Theologica” 25 (1954) nr 1–2, s. 178–193; N. Brox, *Non ulla gens non christiana*, „Vigiliae Christianae” 27 (1973), s. 46–49; A. F. Filipowicz, „*Anima naturaliter christiana*” – wiara i rozum na drogach duszy do Boga w pismach Tertuliana, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, s. 475–498.

⁵² Zapewne chodzi o prorocstwo mesjańskie: „Nie zostanie odjęte berło od Judy ani laska pasterska spośród kolan jego, aż przyjdzie ten, do którego ono należy, i zdobędzie posłuch u narodów” (Rdz 49, 10).

⁵³ Filastriusz z Brescii, *Księga różnych herezji*, 110, 1.2.5.7, s. 149–150.

Wnioski

Rozdziały 109–112 traktatu *Diversarum hereseon liber* Filastriusza z Breccii świadczą o toczącej się w starożytnym Kościele dyskusji dotyczącej genezy religii i chronologicznego pierwszeństwa konkretnych wyznań. Filastriusz poddał krytyce poglądy uznające kultury pogańskie za najstarszą formę religii oraz podważył wynikające z biegu historii przekonanie, że chrześcijaństwo było religią nową, która pojawiła się na świecie stosunkowo późno. W jego opinii oba te poglądy zasługiwały na miano herezji. Według niego pogaństwo było religią wtórną, stworzoną przez grzesznych ludzi. Natomiast chrześcijaństwo to nie tylko religia najdoskonalsza, ale również pierwsza w porządku chronologicznym, rozpoznana jako taka przez ludzi sprawiedliwych na długo przed wcieleniem Syna Bożego.

Stanowisko Filastriusza było interesującym głosem we wczesnochrześcijańskim sporze o pierwszeństwo religii. Nawiązywało ono do nauczania apologetów schyłku II wieku, a także Tertuliana i Orygenesa. Oryginalność biskupa Breccii polegała na radykalizacji wcześniejszych przekonań. Znalazło to wyraz w anachronicznym stwierdzeniu, że religia chrześcijańska nie tylko była ukryta w starotestamentalnym judaizmie, ale że istniała od początku świata w formie w pełni ukształtowanej, jeśli chodzi o doktrynę trynitarną, co wydaje się przejawem apologetyki ponicejskiej, broniącej współistotności Osób Boskich.

Bibliografia

- Ambrosius, *Exameron*, w: *Sancti Ambrosii opera*, pars 1, ed. C. Schenkl, Pragae–Vindobonae–Lipsiae 1896, s. 1–261 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 32).
- Ambroży z Mediolanu, *Listy*, t. 1, tłum. P. Nowak, Kraków 2012.
- Aristide, *Apologie*, ed. B. Pouderon, Paris 2003 (*Sources Chrétiennes*, 470).
- Arnobius, *Adversus nationes*, ed. F. Oehler, Lipsiae 1846.
- Arystydes z Aten, *Apologia*, w: *Pierwsi apologetci greccy*, tłum. L. Misiarczyk, opr. J. Numowicz, Kraków 2004, s. 135–146 (*Biblioteka Ojców Kościoła*, 24).

- Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami*, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1985, s. 27–80.
- Athanasius, *Oratio contra gentes*, w: S. P. N. Athanasii opera omnia quae exstant [...], t. 1, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1857, kol. 1–95 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 25).
- Athenagoras, *Legatio pro Christianis*, w: S. P. N. Justini [...] opera quae exstant omnia [...], ed. J.-P. Migne, Parisiis 1857, kol. 890–972 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 6).
- Augustinus, *Contra Faustum Manichaeum*, w: Sancti Aureli Augustini de vitilitate credendi, de duabus animabus contra Fortunatum, contra Adimantum, contra epistulam fundamenti, contra Fuastum, recensuit J. Zycha, Vindobonae 1891, s. 247–797 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 25/1).
- Augustinus, *De haeresibus*, ed. R. Vander Plaetse, C. Beukers, w: Augustinus, *De fide rerum invisibilium; Enchiridion ad Laurentium de fide et spe et caritate [...]*, ed. M. P. J. van den Hout, E. Evans i in., Turnhout 1969, s. 266–345 (Corpus Christianorum. Series Latina, 46).
- Augustyn, *Przeciw Faustusowi*, tłum. J. Sulowski, Warszawa 1991 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 55–56).
- Banterle G., *Introduzione*, w: San Filastrio di Brescia, *Delle varie eresie*, w: San Filastrio di Brescia, „Delle varie eresie”. San Gaudenzio di Brescia, „Trattati”, a cura di G. Banterle, Milano–Roma 1991, s. 9–18 (Scrittori dell’area Santambrosiana. Complementi all’edizione di tutte le Opere di Sant’Ambrogio, 2).
- Brox N., *Non ulla gens non christiana*, „Vigiliae Christianae” 27 (1973), s. 46–49.
- Cameron A., *The last pagans of Rome*, Oxford 2011.
- Chuvin P., *Sur les origines de l’équation paganus = païen*, w: *Impies et païens entre Antiquité et Moyen Âge*, sous la direction L. Mary, M. Sot, Paris 2002, s. 7–15.
- Clemens Alexandrinus, *Stromata*, w: Clementis Alexandrini [...] opera quae exstant omnia [...], ed. J.-P. Migne, Parisiis 1957, kol. 685–1382 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 8).
- Codicis Theodosiani liber sextus decimus. *Kodeks Teodozjusza*. Księga szesnasta, opr. M. Ożóg, M. Wójcik, tłum. A. Caba, Kraków 2014 (Synody i Kolekcje Praw. Synodi et Collectiones Legum, 7).

- Drączkowski F., *Filozofia grecka jako „trzeci Testament”, czyli „praeparatio evangelica” w rozumieniu Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 407–424.
- Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen, w: Eusebius Vercellensis, *Opera quae supersunt*. Filastrius Brixiensis, *Diversorum hereseon liber [...]*, ed. V. Bulhart, F. Heylen i in., Turnhout 1957, s. 217–324 (Corpus Christianorum. Series Latina, 9).
- Filipowicz A. F., „*Anima naturaliter christiana*” – wiara i rozum na drogach duszy do Boga w pismach Tertuliana, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 475–498.
- Fragmenta Hesiodica*, ed. R. Merkelbach, M. L. West, Oxonii 1967.
- Gassman M., *An ancient account of pagan origins: Making sense of Filastrius, „Diversarum hereseon liber” 111*, „*Revue d’Études Augustiniennes et Patristiques*” 67 (2021) n. 1, s. 83–105, <https://doi.org/10.1484/J.REA.5.128425>.
- Gaudentius Brixiensis, *Tractatus*, ed. A. Glück, Vindobonae–Lipsiae 1936 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 68).
- Iustinus Martyr, *Apologia 1–2*, w: S. P. N. Justini [...] *opera quae exstant omnia [...]*, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1857, kol. 327–470 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 6).
- Justyn Męczennik, 1 i 2 *Apologia*. *Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. L. Misiarczyk, Warszawa 2012.
- Kasprzak D., *Stosunek chrześcijan do pogan w późnym Cesarstwie Rzymskim*. Augustyn („*De civitate Dei*”) a Salwian z Marsylii („*De gubernatione Dei*”), w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 215–254.
- Kobielus S., *Bestiarium chrześcijańskie: zwierzęta w symbolice i interpretacji*. *Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002.
- Kołosowski T., *Krytyka politeizmu i kultów pogańskich w pismach apologetów II w.*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 99–116.
- Lactantius, *Divinae institutiones*, ed. S. Brandt, w: Lactantius, *Opera omnia*, Pragae–Vindobonae–Lipsiae 1890, s. 1–672 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 19/1).
- Lampe G. W. H., *A patristic Greek lexicon*, Oxford 1961.
- Lange N. R. M. de, *Origen and the Jews*. *Studies in Jewish-Christian relations in third-century Palestine*, Cambridge 1976.

- Lucjusz Ceciliusz Firmianus Laktancjusz *Podstawy nauki Bożej. Księgi I–III*, tłum. J. Wojtczak-Szyszkowski, Warszawa 2023 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 83).
- Marius Victorinus, *In epistolam Pauli ad Galatas*, ed. F. Gori, Vindobonae 1986 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 83/2).
- Mariusz Wiktoryn, *Komentarz do Listu do Galatów*, w: Mariusz Wiktoryn, *Dzieła egzegetyczne*, tłum. A. Baron, Kraków 1999 (Źródła Myśli Teologicznej, 13).
- Misiarczyk L., *Wstęp*, w: *Pierwsi apologetycy greccy*, tłum. L. Misiarczyk, Kraków 2004, s. 11–91 (Biblioteka Ojców Kościoła, 24).
- Misiarczyk L., *Zbawcza obecność Logosu w innych religiach według Justyna, Ireneusza i Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 377–405.
- Monat P., *Introduction*, w: *Lactance, Institutions divines, Livre 1*, ed. P. Monat, Paris 1986, s. 9–20 (Sources Chrétiennes, 326).
- Origène, *Commentaire sur le Cantique des Cantiques*, t. 1: Livres 1–2, ed. L. Brésard, H. Crouzel, M. Borret, Paris 1991 (Sources Chrétiennes, 375).
- Origène, *Commentaire sur le Cantique des Cantiques*, t. 2: Livres 3–4, ed. L. Brésard, H. Crouzel, M. Borret, Paris 1992.
- Origène, *Commentaire sur saint Jean*, t. 1: Livres 1–5, ed. C. Blanc, Paris 1996 (Sources Chrétiennes, 120 bis).
- Origène, *Homélie sur Jérémie*, t. 1: Homélie 1–11, ed. P. Husson, P. Nautin, Paris 1976 (Sources Chrétiennes, 232).
- Origène, *Homélie sur Jérémie*, t. 2: Homélie 12–20 et Homélie latines, ed. P. Husson, P. Nautin, Paris 1977 (Sources Chrétiennes, 238).
- Orygenes, *Homilie o Księdze Jeremiasza*, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1986.
- Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków 2003 (Źródła Myśli Teologicznej, 27).
- Orygenes, *Komentarz do Pieśni nad Pieśniami. Homilie o Pieśni nad pieśniami*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków 1994, s. 7–189.
- Oxford latin dictionary, ed. P. G. W. Glare, Oxford 2012.
- Ożóg M., *Kościół starożytny wobec świętyń oraz posągów bóstw*, Kraków 2009.

- Papsdorf J., *Filastrius of Brescia's „Diversarum Hereseon Liber”: A study in patristic mediocrity*, w: *Tertullian to Tyconius, Egypt before Nicaea, Athanasius and his Opponents*, eds. J. Baun, A. Cameron, M. Edwards, M. Vincent, Leuven–Paris–Walpole (MA) 2010, s. 131–135 (*Studia Patristica*, 46).
- Pseudo-Augustinus [Ambrosiaster], *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti CXXVII*, ed. A. Souter, Vindobonae–Lipsiae 1908 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 50).
- Quispel G., *Anima naturaliter christiana*, „*Latomus*” 10 (1951), s. 163–169.
- Sancti Ambrosii opera*, pars 10: *Epistolae et acta*, t. 1: *Epistularum libri 1–6*, ed. O. Faller, Vindobonae 1968 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 82).
- Setien Garcia C., *Herejes en el Antuguo Testamento segun Filastrio de Brescia*, w: *(Re)-escribindo a Historia. Achegas dos novos investigadores en Arqueoloxia e Ciencias da Antiquidade*, Santiago de Compostela 2017, s. 155–170.
- Setien Garcia C., *La transformación de la cultura en el s. IV: el caso de Filastrio de Brescia*, „*Studia Philologica Valentina*” 20 (2018), s. 195–216.
- Słomka J., *Poznanie Boga przez pogan według apologetów wczesnochrześcijańskich*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 329–375.
- Souter A., *A study of Ambrosiaster*, Cambridge 1905.
- Szewczyk P., *Postawa Ojców wobec pogan w świetle edyktów cesarskich IV w.*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 171–200.
- Szram M., „*Varii errores qui ab origine mundi emeruerunt*”. *The semantic scope of the term „heresy” in Philastrius’ of Brescia „Diversarum hereseon liber”*, „*Vox Patrum*” 68 (2017), s. 315–325, <https://doi.org/10.31743/vp.3358>.
- Szram M., *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesy*, Lublin 1997.
- Szram M., *Negative semantics of animals in Philastrius of Brescia’s „Diversarum hereseon liber”*, w: *Christians of the patristic period in relation to nature*, eds. M. Szram, M. Wysocki, Leuven–Paris–Bristol (CT) 2024, s. 289–296 (*Studia Patristica*, 131).
- Szram M., *Religie starożytnej Grecji i Rzymu w krytycznej ocenie łacińskie-go apologety Laktancjusza*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 151–170.
- Szram M., *Wokół osoby i myśli Orygenesy*, Lublin 2021.

- Szram M., Wstęp, w: Filastriusz z Brescii, *Księga różnych herezji*, Kraków 2021, s. 7–52 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 87).
- Szydelski S., *Testimonium animae naturaliter christianae*, „*Collectanea Theologica*” 25 (1954) nr 1–2, s. 178–193.
- Tacjan Syryjczyk, *Mowa do Greków*, tłum. L. Misiarczyk, w: *Pierwsi apologetyci greccy*, Kraków 2004, s. 311–366 (*Biblioteka Ojców Kościoła*, 24).
- Tatianus Assyrius, *Oratio ad Graecos*, ed. J. C. Th. Otto, Wiesbaden 1969, s. 2–162 (*Corpus Apologetarum Christianorum Saeculi Secundi*, 6).
- Tertulian, *Apologetyk*, Poznań 1947 (*Pisma Ojców Kościoła*, 20).
- Tertulian, *Do pogan*, tłum. E. Stanula, w: *Tertulian, Wybór pism*, t. 2, Warszawa 1983, s. 43–99 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, 29).
- Tertulian, *Świadectwo duszy*, tłum. A. C. Guryn, Warszawa 1983, s. 100–108 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, 29).
- Tertullianus, *Ad nationes*, ed. J. G. P. Borleffs, w: *Tertullianus, Opera*, 1, ed. E. Dekkers, J. G. P. Borleffs i in., Turnhout 1954, s. 9–75 (*Corpus Christianorum. Series Latina*, 1).
- Tertullianus, *Apologeticum*, ed. E. Dekkers, w: *Tertullianus, Opera*, 1, ed. E. Dekkers, J. G. P. Borleffs i in., Turnhout 1954, s. 78–171 (*Corpus Christianorum. Series Latina*, 1).
- Tertullianus, *De testimonio animae*, ed. R. Willelms, w: *Tertullianus, Opera*, 1, ed. E. Dekkers, J. G. P. Borleffs i in., Turnhout 1954, s. 173–183 (*Corpus Christianorum. Series Latina*, 1).
- Theophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum*, w: *S. P. N. Justini [...] opera quae exstant omnia [...]*, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1857, kol. 1023–1168 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 6).
- Tibiletti C., *Tertulliano e la dottrina dell' „anima naturaliter christiana”*, „*Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*” 88 (1953–1954), s. 84–117.
- Wysocki M., *Argumenty wczesnochrześcijańskich apologetów za wyższością chrześcijaństwa nad innymi religiami* (Arystydes, Justyn, Atenagoras, Teofil z Antiochii, „*List do Diogneta*”, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 134–150).
- Zagórski D., *Krytyka pogańskiej moralności w pismach apologetów greckich II w.*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 117–131.

